

[Verschenen in *Brabants Heem* 61 (2009), 3, pp. 85-96]

Brabants monnikenwerk uit Soeterbeeck

Liturgische handschriften uit een middeleeuws vrouwenklooster

Christian van Zitteren

Boeken voor kloosterlingen

Buiten carnaval kom je in Brabant nauwelijks nog kloosterlingen tegen. Daardoor zou je haast vergeten dat er een tijd was, die tot niet zo lang geleden heeft geduurd, dat het landschap hier bezaaid was met conventen, fraterhuizen, nonnenkloosters, abdijen, priorijen en andere herbergen van religieus leven. De eerste helft van de 20ste eeuw, de tijd van het rijke roomsche leven, was zo'n periode waarin het niet op leek te kunnen. Maar ook het einde van de middeleeuwen kende een dergelijke bloei. In steden kon het aandeel geestelijken en kloosterlingen oplopen tot wel boven de 5 procent van de totale bevolking.¹ En al deze (semi-) geestelijken, zoals pastoors, kapelaans, monniken en monialen, kanunniken en kanunnikessen, fraters en zusters, hadden boeken nodig. Veel boeken. Voor verschillende doeleinden. Eén van de belangrijkste taken die zij te verrichten hadden was het voltrekken van de liturgie: het heilig Misoffer moest dagelijks door alle priesters opgedragen worden, en door alle anderen bijgewoond. Daarnaast baden zij de getijden, de acht dagelijkse gebedsdiensten, om de dag te heiligen. Behalve met liturgie hielden zeker kloosterlingen zich dagelijks bezig met geestelijke lezing. Daarvoor werd een enorme hoeveelheid geestelijke (gebruiks-) literatuur en lectuur geschapen. Er moeten alleen al in Brabant tienduizenden handgeschreven boeken hebben bestaan om in de behoefte van die grote groep 'beroepsgelovigen' te voorzien. Ga maar na: elke kloosterling zal minstens twee boeken tot zijn of haar beschikking hebben gehad: een gebedenboek, en een boek met teksten voor meditatie en geestelijke lezing. Waarschijnlijk besloeg meer dan tachtig procent van de totale handschriftproductie religieus proza.² Daar komen de liturgische boeken dan nog eens bij. Toch zijn het voornamelijk andere boeken, zoals ridderromans, medische en juridische teksten, die de tand des tijds hebben doorstaan. Wat ons is overgeleverd geeft geen realistisch beeld van wat er aan handgeschreven boeken geproduceerd werd.

Hoe kan dit? Waar zijn al die religieuze boeken dan gebleven? Heel eenvoudig, de meesten zijn vernietigd. Een deel vond zijn einde door de hand van mensen met andere religieuze opvattingen, zoals tijdens beeldenstorm en reformatie, het grootste deel echter werd afgedankt door de gebruikers zelf. Dit had meerdere redenen. Het Concilie van Trente (1545-1563) had een herziening van de liturgie bevolen, waardoor liturgische boeken vaak niet meer bruikbaar waren. Verder is ook geestelijke literatuur aan mode onderhevig, en vond men vanaf het einde van de 16de eeuw middeleeuwse vroomheid minder geschikt om de geest te stichten. Het belangrijkste argument was echter een esthetisch: er waren inmiddels moderne gedrukte boeken te krijgen die men eenvoudigweg mooier vond dan die ouderwetse handgeschreven werken. Het in onze ogen tragische gevolg hiervan was dat deze eerbiedwaardige handwerken op een kwade dag door bibliothecarissen en kosteren (die het beheer hadden over de liturgische

boeken) met tientallen tegelijk aangeboden werden ter recycling, zodat het voor hen waardeloos geworden materiaal nog iets opbracht. Perkament werd of gekookt voor de fabricage van lijm, of aan repen gesneden om als versteviging te dienen in de rug van nieuwe, gedrukte boeken. Papieren handschriften kwamen versnipperd opnieuw in de papierproductie terecht, of werden in het ergste geval gebruikt als brandstof voor koude avonden.

Gelukkig waren niet alle verantwoordelijke kloosterlingen zo nieuwerwets. Er zijn wel degelijk (delen van) kloosterbibliotheken bewaard gebleven. Die gunnen ons een klein inkijkje in de materiële en spirituele rijkdom van een redelijk gesloten wereld waar wij slechts in geringe mate voeling mee kunnen hebben. Eén van deze boekverzamelingen is de handschriftencollectie van het voormalige vrouwenklooster Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck te Deursen bij Ravenstein.

Deze collectie, die nu rust in de Universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit te Nijmegen, is de afgelopen jaren door meerdere mensen onderzocht. In de periode 2004 tot 2006 mocht ik me bezighouden³ met een deel van de collectie, te weten de *antiphonaria*. Wat dat precies zijn wordt in het vervolg van dit artikel nog uitgelegd. De vragen die aan mijn onderzoek ten grondslag lag, waren:

- Wat is de liturgische traditie van Soeterbeeck en bij welke traditie sluit zij aan?
- Is op grond van vorm en/of inhoud van de antiphonaria te bepalen waar en voor wie deze boeken werden geproduceerd?

We zullen om te beginnen in een notendop de geschiedenis van het klooster Soeterbeeck schetsen.

Het klooster Soeterbeeck⁴

Het klooster werd in 1448 gesticht als een eenvoudig huis voor devote vrouwen door de plaatselijke pastoor in Nederwetten. In 1454 namen zij de regel van Augustinus aan om de gemeenschap een officieel kerkelijk kader te geven. Hierdoor werden zij reguliere kanunnikessen. In 1467 voerden ze het kloosterslot in op een nieuwe locatie in Nuenen. Het klooster was daarheen verplaatst vanwege een gunstigere ligging bij het water (de soeter beeck), wat nodig was bij de productie van textiel waarmee de zusters in hun levensonderhoud voorzagen. In 1485 werd het convent officieel opgenomen in het Kapittel van Venlo.⁵ Dit kapittel was door enkele vrouwenkloosters in Luiks gebied in het leven geroepen, en door de Luikse bisschop in 1455 goedgekeurd, als antwoord op het verbod uit 1436 nog langer vrouwenkloosters op te nemen in het Kapittel van Windesheim. Dit laatste kapittel was de vereniging van mannen- en vrouwenkloosters uit de hervormingsbeweging van de Moderne Devotie die de regel van Augustinus aangenomen hadden. Met het Kapittel van Venlo werd het voor vrouwenconventen mogelijk toch geïnstitutionaliseerd de spiritualiteit van de Moderne Devotie te beleven in het Luikse bisdom. Waarschijnlijk omdat die beweging, die in gang gezet was door Geert Grote, toen al over haar hoogtepunt heen was,

heeft het Venloos kapittel nooit een grote bloei gekend. Tussen de acht en veertien conventen zijn er lid van geweest. De oprichting in 1559 van het bisdom 's-Hertogenbosch, binnen de grenzen waarvan de meeste lidkloosters kwamen te liggen, zal een praktisch of formeel einde gemaakt hebben aan het kapittel. We horen er na het midden van de 16de eeuw in elk geval niets meer over.

Het klooster Soeterbeeck zelf werd in 1732 verplaatst naar Deursen bij Ravenstein als gevolg van de anti-kloosterwetgeving van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden [Zie afbeelding 1]. Zij hadden bij de Vrede van Münster in 1648 formeel het gezag gekregen over de gebieden die al sinds de val van Den Bosch in 1629 feitelijk in handen waren van de Staatsen. Deursen viel onder het vrije Land van Ravenstein en Megen, dat geen deel was geweest van het hertogdom Brabant en in 1648 dus niet onder de Staten-Generaal was gekomen, in tegenstelling tot Nuenen. Verschillende kloostergemeenschappen vonden in dergelijke vrije gebieden een veilige nieuwe locatie, zoals de Franciscanen, Kapucijnen en Kruisheren uit Den Bosch en de Birginitessen van Coudewater bij Rosmalen.⁶

De band met Windesheim en daarmee met de Moderne Devotie heeft Soeterbeeck eeuwenlang bewaard. Van 1452 tot 1810 had het klooster Windesheimse kanunniken als rector. Tot 1744 kwamen die vanuit Mariënhage te Woensel (Eindhoven) en sindsdien vanuit Gaesdonck bij Gogh.

In 1997 kwam na ruim vijf eeuwen een einde aan het vrouwenconvent Soeterbeeck. De zusters lieten het gebouwen en de inventaris na aan de Nijmeegse Universiteit. Tot deze inventaris behoorde ook de collectie middeleeuwse handschriften.

De Collectie Soeterbeeck⁷

Veel van de handschriften uit de zogenaamde 'oude bibliotheek' van Soeterbeeck zijn liturgisch of para-liturgisch van inhoud. Het is de meest complete collectie middeleeuwse liturgische handschriften van vrouwenkloosters die onder invloed stonden van de Moderne Devotie. Dit maakt de collectie de moeite waard voor nadere studie. De collectie omvat nu 46 handschriften, maar dit is in het verleden zeker meer geweest. Het is grotendeels onduidelijk hoe en wanneer de ontbrekende handschriften verdwenen zijn, al zijn er wel individuele handschriften in andere bibliotheken geïdentificeerd als Soeterbeecks. De collectie bestaat thans uit 15 muziekhandschriften, 17 handschriften met muziek en tekst, 13 teksthandschriften en één handgeschreven blad dat bijgebonden is in een oude druk. Alle handschriften waarin (onder meer) muziek staat zijn liturgische boeken. Deze hebben de duidelijkste gebruikssporen zoals scheuren, verkleuringen, aantekeningen, latere verbeteringen en aanvullingen, onder meer door gezangen door te strepen of over te plakken. Vaak zijn ze tot in de 19de eeuw in gebruik gebleven. Over het algemeen zijn het papieren handschriften, die geheel in de lijn van de Moderne Devotie (zeer) sober versierd zijn. De verluchting beperkt zich meestal tot enkele kronkelige sierlijntjes die met de pen rondom een

initiaal getrokken zijn, het zogenaamde penwerk [zie afbeelding 2]. Historisering, zoals geschilderde tafereeltjes, komt niet voor. Ook wordt er geen of nauwelijks goud gebruikt.

Antiphonaria

Binnen de liturgische collectie nemen de antiphonaria een opvallende plaats in. Het vervolg van dit artikel zal handelen over deze specifieke handschriften. We kunnen ze tegenwoordig vinden in de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek als handschriftnummers 446, 447, 448, 452, 453, 454, 486 en 487. Een antiphonarium is een boek dat alle wisselende gezangen bevat voor het officie, het officiële getijdengebed. Dit in tegenstelling tot het graduale, dat alle wisselende gezangen bevat voor de eucharistieviering, de mis. Deze onderverdeling is overigens niet altijd zo geweest. Van oorsprong, en dat verklaart de naam ook, was het antiphonarium, of antiphonale, het boek dat alle antifonen van de liturgie bevatte, dus zowel de antifonale gezangen voor de mis (introitus en communicio) als die voor het officie. Daarnaast stond een responsoriale, dat alle responsories voor beide vormen van liturgie bevatte. Een indeling op genre dus, en niet op soort viering. Een antifoone is een soort thematisch refreinnetje, dat telkens tussen de verschillende psalmverzen in gezongen wordt, ofwel voor en na een gehele psalm. Een responsorie is een gezang waarbij een wat langere tekst afgewisseld wordt door een antwoordtekst.

We hebben het hier dus over de gebedsdiensten die gezamenlijk in de kapel gezongen werden. Niet over de individueel in stilte gebeden variant hiervan, waarvoor in de late middeleeuwen het brevier (breviarium) in zwang kwam. Dat ze voor gebruik in de kapel bedoeld waren blijkt ook uit de vormgeving van de antiphonaria. Ze zijn bijvoorbeeld in vergelijking met andere handschriften fors van afmeting, omdat meerdere mensen uit eenzelfde boek zongen. Ook hebben de boeken onder aan het plat metalen pootjes [zie afbeelding 3], om ze op een lezaar te kunnen zetten zonder de band onnodig te beschadigen en om de bladen makkelijker om te kunnen slaan.

Over het algemeen bestrijkt een antiphonarium een half jaar. Je hebt het winterdeel (*pars hiemalis*, rond de Kerst), dat loopt van de eerste zondag van de advent tot aan de vasten, en het zomerdeel (*pars aestivalis*, rond Pasen), vanaf Aswoensdag tot en met het einde van het kerkelijk jaar. Van dat halve jaar zijn in principe alle gezangen van alle vieringen opgenomen. Tenzij je een antiphonarium treft dat bijvoorbeeld enkel de teksten voor de vespers, het avondgebed, heeft. Over het algemeen zullen dergelijke antiphonaria een compleet jaar omvatten.

De inhoud van de antiphonaria

De onderzochte antiphonaria hebben alle gefunctioneerd binnen hetzelfde kapittel van Venlo. Ze zullen ten dienste hebben gestaan van eenzelfde liturgie. We zien dan ook dat bijvoorbeeld de sanctoralia, de gedeelten die de vieringen van de heiligen geven, veel op elkaar lijken.

Desondanks zijn er niet te verwaarlozen verschillen in de aanwezigheid van bepaalde feesten die niet allemaal te verklaren zijn vanuit plaatselijke eigenaardigheden als patronaten of de datering van een handschrift voor of na een rangsverhoging van een bepaald feest.

Los van deze constatering staat nog het ontbreken van de meeste heiligen in de hss. 486 en 487. Dit is eenvoudig te verklaren. Enkel de belangrijkste heiligen krijgen eigen teksten. Voor de meeste heiligen wordt in een *rubriek*, een doorgaans in rode inkt geschreven ‘regie-aanwijzing’, verwezen naar gemeenschappelijke teksten elders in het boek. In de twee bewuste handschriften ontbreken deze rubrieken grotendeels. Ze zijn nooit ingevuld.

De antiphonaria zijn doorgaans eensgezind in welke heiligen eigen teksten krijgen en welke alleen in een rubriek genoemd worden. Heiligen die eigen teksten hebben, krijgen echter niet in alle antiphonaria evenveel eigen teksten. Daardoor is het niet vanzelfsprekend dat dezelfde boeken tegelijkertijd in dezelfde kapel gebruikt konden worden. De ontbrekende teksten kunnen delen van een gebedsuur zijn, zoals de antifonen van de lauden of een complete gebedsdienst. Dit is het duidelijkst te zien bij de teksten voor de metten. In het bijzonder de op veel andere punten eendere zomerdelen hss. 452 en 454 lopen hierin uiteen. Hs. 454 heeft bij een aantal feesten geen mettenteksten opgenomen waar hs. 452 die wel heeft. Dit is blijkbaar bewust gedaan, getuige enkele metten in hs. 454 waarvan het schrijven van de teksten afgebroken is. We zien daar dan een onvoltooid geheel, waarna het volgende feest weer op normale wijze hervat wordt. Naar de reden achter deze onderlinge verschillen kunnen we enkel gissen.

De teksttraditie

De aanwezigheid van feesten en de hoeveelheid teksten per feest mogen dan per codex verschillen, de teksten zelf van de gezangen doen dat niet. Alle aanwezige teksten in alle antiphonaria zijn bij dezelfde gelegenheid identiek. Dit blijkt wanneer je de teksten naast elkaar legt. De onderzochte handschriften, die hoogstwaarschijnlijk niet alle uit hetzelfde klooster stammen, zijn dus uit dezelfde liturgische traditie afkomstig. Deze kunnen we de liturgie van het Kapittel van Venlo noemen.

Om te beoordelen of het Venloos Kapittel bij een bestaande liturgische traditie aansluit, en zo ja, bij welke, kun je de liturgische teksten vergelijken met die van liturgieën uit de omgeving. Dit zijn de officiële liturgie van de bisdommen Luik en Utrecht en die van het Kapittel van Windesheim. In deze vergelijking blijkt de Venlose liturgie voor 100% overeen te stemmen met de Windesheimse, terwijl de Luikse voor 46% overeenkomt en de Utrechtse voor 80%. Dit strookt met berichten dat het Kapittel van Venlo aanvankelijk het *Breviarium Windeshemense* gebruikte.

Het gebruik van de Windesheimse liturgie door Venlo lijkt logisch omdat de Venlose kloosters Windesheims hadden willen zijn en zich ook op dit kapittel richtten. Anderzijds is het opmerkelijk omdat de Venlose kloosters niet exempt waren, dat wil zeggen vrij stonden

ten opzichte van het bisdom waarin zij gevestigd waren, maar enkel onderworpen waren aan het gezag van de paus. Normaliter hadden zij de eigen liturgie van het bisdom Luik moeten volgen. Blijkbaar stond de bisschop van Luik, die het Kapittel van Venlo op deze leest schoeide, positief tegenover de beweging van Windesheim.

Overigens mogen we onze ogen niet sluiten voor de mogelijkheid dat Soeterbeeck gebruikte exemplaren van Windesheimse kloosters, in het bijzonder van Mariënhage te Woensel, ten gebruikte kreeg waardoor de in de handschriften gevonden liturgie om die reden Windesheims is. Deze redenering staat echter onder druk wanneer de onderzochte antiphonaria inderdaad niet allemaal oorspronkelijk Soeterbeecks zijn.

Omdat de liturgische teksten van Venlo en Windesheim identiek blijken te zijn, wordt het ook interessant om de kalenders van de twee kapittels met elkaar te vergelijken. Dan blijkt dat Venlo grotendeels ook de Windesheimse kalender overnam, met een aantal aanpassingen dat ingegeven is door regionale of diocesane devoties. Specifiek in Utrecht vereerde heiligen worden geweerd of gedevalueerd. Dit lot trof bijvoorbeeld Pontianus, Lebuinus en Martinus. Daar tegenover staan enkele Luikse heiligen die worden ingevoegd of gepromoveerd. Deze eer viel onder meer Lambertus, Hubertus en Dionysius te beurt.

Waar zijn deze handschriften geschreven?

Het is interessant om van handschriften te weten waar ze geproduceerd zijn. Ten eerste om de activiteit en de productie van handschriftenateliers te kunnen achterhalen, maar ook om lijnen te kunnen trekken tussen kloosters: wie stond met wie in verbinding?

Zoals voor de meeste handschriften geldt, is de productieplaats van deze antiphonaria niet eenvoudig te achterhalen. Er staat, om zo te zeggen, geen stempeltje met de firmanaam op de laatste pagina. Toch zijn er indirecte manieren om een handschrift aan een bepaald atelier of scriptorium te kunnen toeschrijven.

Een belangrijke aanwijzing voor de productieplaats is de stijl van decoratie, in dit geval dus van het penwerk. Elk atelier had zo zijn eigen herkenbare stijl. Door de decoratie van handschriften waarvan bekend is uit welk klooster ze afkomstig zijn, te vergelijken met die van handschriften van onbekende herkomst, is het mogelijk om een handschrift te lokaliseren. In het Soeterbeeckse geval leidde dat tot de conclusie dat de hss. 446, 447, 452, 453, en 454 (waarschijnlijk) geproduceerd zijn in het Windesheimse mannenklooster Mariënhage te Woensel (Eindhoven).⁸ Dit mag geen verwondering wekken, aangezien priesters van Mariënhage eeuwenlang rector van Soeterbeeck waren.

Een bevestiging van de samenhang tussen deze handschriften is de constatering dat hss. 446, 452, 453 en 454 (deels) door dezelfde kopiïsten afgeschreven lijken te zijn.

Deze toeschrijving wordt versterkt door het feit dat watermerken uit hs. 453 ook voorkomen in de hss. 446 en 454.

Een verdere bevestiging vinden we op de lederen banden van de hss. 446, 452 en 453: daar treffen we hetzelfde stempeltje aan (een Lam Gods in een rechthoekje), dat bovendien in alle drie de gevallen op zijn kant staat.

Het is mijns inziens de moeite waard eens degelijk onderzoek te doen naar de productie van het scriptorium van Mariënhage, daar dit een niet onbelangrijke producent van handschriften in Brabant lijkt te zijn. Ook in andere collecties dan de Soeterbeeckse is inmiddels het zogenaamd ‘Woensels penwerk’ aangewezen.

Dit scriptorium stond onlangs nog in de belangstelling met de tentoonstelling in november 2008 van twee versies van het *Florarium Temporum* in de Eindhovense openbare bibliotheek. Dit is een wereldkroniek die in 1472, dezelfde tijd als de antiphonaria, geschreven werd door de in Mariënhage woonachtige kanunnik Nicolaas Clopper jr. De twee versies waren voor deze gelegenheid weer even met elkaar verenigd terug op hun ontstaansgrond.

Het woord ‘scriptorium’ moet in dit verband overigens tussen aanhalingstekens geplaatst worden. Weliswaar werd er in Mariënhage veel (af-)geschreven, maar de broeders deden dit niet gezamenlijk in een schrijfzaal, zoals we die wel kennen, maar alleen, in de beslotenheid van hun eigen cel. Dit is een eigenaardigheid die Geert Grote in de Windesheimse regels had meegenomen van zijn eigen tijd bij de kartuizers waar deze afzondering de gewoonte was.

Een reeds lang beroemd scriptorium heeft ook een bijdrage geleverd aan onze antiphonaria-collectie. Het Gregorius Fraterhuis in Den Bosch is zonder twijfel de producent van hs. 448. Het is veel professioneler gemaakt dan de Woenselse handschriften, en het penwerk is typisch voor dit atelier [zie afbeelding 4]. Bovendien is het penwerk nagenoeg identiek aan dat van de ‘Codex Smijers’, waarvan zeker is dat die geproduceerd is door de Bossche fraters, en wel in 1531 voor de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

De overige twee handschriften zijn moeilijker thuis te brengen. Hs. 487 zou wellicht uit Mariënhage kunnen stammen, vanwege de decoratie, maar de vormgeving van de notenbalken lijkt dit tegen te spreken. De Woenselse notenbalken hebben allemaal dikke rode lijnen en zijn 9 mm hoog. De notenbalken van hs. 487 bestaan uit dunne zwarte lijnen en zijn 12 mm hoog. Daarmee komen ze wel overeen met de notenbalken van het andere antiphonarium dat niet te plaatsen is, namelijk hs. 486. Met dit handschrift heeft het ook de afmeting van de schriftspiegel gemeen. Verder is de decoratie van dit handschrift eigenaardig amateuristisch. Zo komen we een soort cartoon-achtige boomstam-initialen tegen [zie afbeelding 5]. Waarschijnlijk is dit later door een gebruiker zelf aan een kaal opgeleverd handschrift toegevoegd.

Voor wie waren deze antiphonaria bestemd?

De handschriftencollectie van Soeterbeeck was samengesteld uit codices die afkomstig zijn van verschillende kloosters, vanwege fusies met en opheffingen van geaffilieerde conventen. Het is dus niet automatisch duidelijk voor welk klooster de handschriften oorspronkelijk

bedoeld waren. Kloosters die een bijdrage aan het Soeterbeecks boekenbezit geleverd zouden kunnen hebben zijn: Sint-Annenborch te Rosmalen (fuseerde in 1613 met Soeterbeeck), Sint-Annentroon te Kerkdriel (fuseerde in 1572 met Sint-Annenborch te Rosmalen), Onze Lieve Vrouw in de Hage te Helmond (fuseerde in 1543 eveneens met Sint-Annenborch te Rosmalen), Bethanië of Windmolenberg te 's-Hertogenbosch (stichtte Sint-Annenborch vóór 1501), Mariënhage te Arkel (niet te verwarren met Mariënhage te Woensel; de rector van Arkel stichtte Sint-Annentroon te Kerkdriel aan het begin van de 16e eeuw), Mariaweide te Venlo (stichtte Onze Lieve Vrouw in de Hage te Helmond na 1462) [zie afbeelding 6].

Er staan ons enkele methoden ter beschikking om te achterhalen in welk klooster een liturgisch handschrift gefunctioneerd heeft. Eén methode is te kijken naar de aan- of afwezigheid van bepaalde heiligen die een specifieke functie van patroon/patrones van klooster of vestigingsplaats vervulden. In dit geval echter is het beeld dat dit oplevert niet eenduidig genoeg om veilige conculies te kunnen trekken.

De aanwezigheid van een patroonheilige kan hier geen veilig bewijs genoemd worden voor de toewijzing van een handschrift aan een bepaald klooster.

Meer opvallend is dat de afwezigheid van een patroonheilige geen veilig bewijs lijkt te zijn voor het uitsluiten van een bepaald klooster als herkomstplaats. Dit is zo opvallend omdat een klooster zeker het feest van de eigen patroonheilige plechtig gevierd zal hebben. In liturgische boeken die specifiek voor dat klooster geproduceerd zijn, zou je dus verwachten dat teksten voor deze viering niet ontbreken. In bestaande boeken die op enig moment in dat klooster in gebruik kwamen zou je verwachten dat de getijden van de eigen patroon er alsnog werden bijgeschreven. Dergelijke later toegevoegde officies zien we in meerdere codices, dus het was wel gewoonte dit te doen. Wellicht werd het patroonsfeest gevierd vanuit een afzonderlijke codex, maar dergelijke handschriften voor de viering van één enkele heilige zijn mij niet bekend.

In de antiphonaria zien we regelmatig Anna- en Antonius-officies die later bijgeschreven zijn. Dit blijkt echter niets van doen te hebben met één van de Anna-kloosters of met Mariënhage dat Antonius als tweede patroon had. Het zijn de oudere codices, die gemaakt waren voordat deze twee heiligen in de Windesheimse kalender in rang verhoogd werden, waarin deze officies later, toen Anna en Antonius plechtiger gevierd werden, zijn toegevoegd. In dit geval kunnen ze dus gebruikt worden voor de datering, niet voor de localisering.

Andere methodes zijn in dit geval zekerder. De meest veilige is natuurlijk het voorkomen van aantekeningen waaruit het eigendom zonneklaar blijkt. En die blijken er te zijn. Van belang is dan natuurlijk dat die aantekeningen dateren van vóór de fusie van Sint-Annenborch met Soeterbeeck in 1613, omdat op dat moment boeken uit meerdere andere kloosters in de Soeterbeeckse sacristie terecht kwamen. In hs. 446 vinden we de volgende aantekening: *Dit boeck hoert toe T'convent van Soeterbeeck 1607, Slincker Koer* (f. 1r). Daarmee kunnen we dit handschrift met zekerheid toewijzen aan Soeterbeeck. De hss. 452 en 453 hebben op een schutblad voorin in een vergelijkbare hand genoteerd staan *Slinckerkoer / te Soeterbeeck* (hs. 452) [zie afbeelding 7] en *Rechterkoer / te Soeterbeeck* (hs. 453). Wanneer deze

aantekeningen al niet door dezelfde persoon geschreven zijn, dan zullen ze toch zeker uit dezelfde tijd stammen. Daarmee wordt het waarschijnlijk dat ook deze twee antiphonaria van oorsprong Soeterbeecks zijn. Vanwege de treffende overeenkomsten op andere terreinen kunnen we hier waarschijnlijk hs. 454 ook bij trekken.

Een derde methode om de gebruiksherkomst vast te stellen, bedacht ik me, is het koppelen van de watermerkdatering⁹ van de handschriften aan de stichtings- en toetredingsdatum van de onderscheiden kloosters. Een antiphonarium kan immers niet ouder zijn dan het jaar waarin het klooster gesticht werd of lid werd van het kapittel van Venlo. Uit deze koppeling blijkt dat de hss. 466, 452, 453 en 454 enkel gemaakt kunnen zijn voor Mariaweide in Venlo, of voor Soeterbeeck. Dat maakt een toewijzing aan Soeterbeeck erg waarschijnlijk. Immers is Mariaweide niet via-via opgegaan in Soeterbeeck, zij heeft enkel O.L.V. in de Hage te Helmond gesticht. Er is geen enkel bewijs om aan te nemen dat daarbij ook handschriften zouden zijn gedoneerd. Bovendien wijzen ook alle andere aanwijzingen voor deze groep handschriften richting Soeterbeeck.

Al met al zijn er sterke aanwijzingen dat de zeer op elkaar lijkende hss. 446, 452, 453 en 454 van origine gefunctioneerd hebben in Soeterbeeck zelf. De aloude band van Soeterbeeck met Mariënhage te Woensel, dat deze codices geproduceerd zou hebben, wordt daarmee bevestigd.

Het blijft echter onduidelijk of deze handschriften speciaal voor Soeterbeeck gemaakt zijn, of dat Mariënhage gebruikte exemplaren aan de zusters schonk.

Voor deze, en vele andere onduidelijkheden die de vorm en de inhoud van deze eeuwenlang gebruikte en gekoesterde handschriften oproepen, is verder en minutieuzer onderzoek nodig.

[apart tekstkader 1]

Het getijdengebed

Elke dag kende acht gebedstijden, verspreid over de dag. Deze waren ongeveer als volgt verdeeld (al werden sommige in de praktijk samengevoegd):

's nachts	<i>metten</i> (nachtgebed)
ochtendgloren	<i>lauden</i> (ochtendgebed)
vroege morgen	<i>priem</i> (eerste uur)
voor de hoogmis	<i>terts</i> (derde uur)
na de hoogmis	<i>sext</i> (zesde uur)
na warm middageten	<i>noon</i> (negende uur)
tegen de avond	<i>vespers</i> (avondgebed)
na avondeten	<i>completen</i> (dagafsluiting)

Elke getijde heeft grofweg dezelfde opbouw: vijf psalmen die afwisselend gebeden werden, voorafgegaan en gevolgd door antifonen. Vervolgens een hymne, een lezing gevolgd door een beurtzangen en afsluitende gebeden.

Er zijn wel accentverschillen. De zogenaamde kleine uren (*terts*, *sext* en *noon*) bestaan uit het hierboven genoemde basisschema. Maar de *lauden* en de *vespers*, de twee scharniermomenten van de dag, kennen bijvoorbeeld nog een evangelische lofzang na de lezing. In de *lauden* is dit de zogenaamde Lofzang van Zacharias (*Benedictus Dominus Deus Israel*, Lucas 1,68-79) en in de *vespers* de Lofzang van Maria (*Magnificat anima mea Dominum*, Lucas 1,46-55). Ook de *completen* kent een dergelijke lofzang, en wel die van Simeon (*Nunc dimittis*, Lucas 2,29-32).

De meest afwijkende en tevens uitgebreidste getijde is de *metten*. Dit nachtofficie draait naast de psalmen voornamelijk om lezingen. Ze bestaat uit drie *nocturnes* (nachtwakes) die ieder, na drie psalmen met antifonen, drie lezingen met bijbehorende beurtzang hebben, zodat er in totaal negen lezingen en responsoria klonken. Op gewone dagen konden de *metten* overigens beperkt blijven tot één *nocturne*. De uitdrukking ‘korte *metten* maken’ vindt hier zijn oorsprong. Hoe sneller de *metten* echter de rug was, des te eerder men het bed weer kon opzoeken.

Bovenstaande gold voor de *seculiere* antiphonaria, die gebruikt werden door clerici, kanunniken en broeders van de bedelorden. Daarnaast bestond ook het *monastieke* antiphonarium, dat te vinden was in de kerken (want een abdij heeft een kerk en geen kapel) van benedictijnen, cisterciënzers en kartuizers. Dit monastieke antiphonarium onderscheidt zich in de *metten* door drie *nocturnes* van elk vier psalmen met hun antifonen en vier responsoria, dus twaalf antifonen en responsoria in totaal, en in de *vespers* door eveneens vier psalmen in plaats van vijf.

[apart tekstkader 2]

Het kerkelijk jaar

Zoals het dagelijks leven werd ook de indeling van het jaar voor de middeleeuwer bepaald door de opeenvolgende bijzonderheden van de liturgische kalender. In het hart daarvan staat de herdenking van het lijden, sterven en verrijzen van Christus, de Goede Week en Pasen met zijn indrukwekkende plechtigheden. Pasen wordt voorafgegaan door de grote vasten vanaf Aswoensdag en gevolgd door de paastijd die duurt tot en met Pinksteren, 50 dagen later. Deze ‘paaskring’ heeft zijn tegenhanger in de ‘kerstkring’, waarin de geboorte van de Heiland wordt gevierd, voorafgegaan door 4 adventzondagen en gevolgd door een kersttijd die duurt tot Epifanie (Driekoningen).

Omdat de paasdatum afhangt van de maanstand vallen de feesten in de paaskring elk jaar op een andere datum. De meeste feesten in de kerstkring echter vallen op een vaste datum en daardoor op een wisselende dag. De verschillende uitgangspunten van deze twee systemen zorgen ervoor dat er buffers nodig zijn. Dit zijn een wisselend aantal zondagen na Epifanie en na Pinksteren.

Samen verbeelden de feesten in de paaskring en de kerstkring de belangrijkste gebeurtenissen in Christus’ leven. Al deze vieringen vormen samen het ‘tijdeigen’, het temporale. Daar doorheen loopt een geheel eigen systeem van herdenkingen van heiligen die elk hun eigen vaste datum hebben, het sanctorale.

Daarnaast zijn er nog enkele jongere feesten, zoals *Trinitatis* (Drievuldigheidszondag) en *Corpus Christi* (Sacramentsdag) die hun plek hebben gevonden als aanhangsel van de paaskring na Pinksteren, en een feest als *Dedicatio Ecclesiae* (kerkwijding), dat voor elke kerk uiteraard op een andere datum viel [zie afbeelding 8]. Met deze datum hangt overigens de komst van de plaatselijke kermis samen, daar dit een verbastering is van ‘kerkmis’, de mis dus van de eigen kerkwijding.

Al met al was het een behoorlijk complex systeem van vieringen die incidenteel op eenzelfde datum vielen, waarbij per dag bepaald moest worden welk feest in een voorkomend geval de voorrang had. Toch zeker omdat eenzelfde heilige op verschillende plaatsen een verschillend belang kon hebben, bijvoorbeeld als patroonheilige van bisdom, stad, parochie, kerk of klooster, waardoor de afweging niet altijd hetzelfde uitviel.

[apart tekstkader 3]

Opbouw van de Soeterbeeckse antiphonaria

In de Collectie Soeterbeeck is hs. 453 een winterdeel en zijn de hss. 447, 452 en 454 zomerdelen. Hierbij wordt opgemerkt dat hs. 454 opvallend minder metten heeft dan bijvoorbeeld hs. 452, terwijl zij voor het overige inhoudelijk en formeel sprekend op elkaar lijken. Omdat uitzonderingen de regel bevestigen, komen we ook in deze collectie antiphonaria tegen die een geheel jaar omvatten, namelijk de hss. 448, 486 en 487, zij het om uiteenlopende redenen. Hs. 448 heeft enkel teksten voor de vespers (een *vesperale*), hs. 486 is een – al tijdens de productie? – samengevoegd winter- en zomerdeel (in omgekeerde volgorde: het zomerdeel gaat hier vooraf aan het winterdeel). Hs. 487 bevat van oorsprong een compleet jaar met alle officiediensten. Het is niet duidelijk of deze verschillende inhouden het gevolg zijn van verschillende productie- of gebruikstradities. Aan de hand van de volgorde van de verschillende hoofdonderdelen kan achterhaald worden of een antiphonarium waarin een compleet jaar bevat is, een samenvoeging is van een winter- en zomerdeel of een oorspronkelijk voor het hele liturgische jaar samengestelde codex. In het eerste geval zien we dat de twee delen van het *proprium de tempore*, het tijdeigen (waarin de teksten voor de reguliere liturgische jaarcyclus zijn ondergebracht) en de twee delen van het *proprium de sanctis*, het eigen van de heiligen (waarin de specifieke teksten voor de vieringen van heiligen staan) niet zijn samengevoegd. In de onderzochte codices zien we de volgende verschillen in opbouw:

Hss. 448 en 487 (bevatten van oorsprong een compleet jaar):

Proprium de tempore hiemalis (het tijdeigen, winterdeel),
Proprium de tempore aestivalis (het tijdeigen, zomerdeel),
Proprium de sanctis hiemalis (het eigen van de heiligen, winterdeel),
Commune sanctorum tempore paschalis (het gemeenschappelijke van de heiligen in de paastijd),
Proprium de sanctis aestivalis (het eigen van de heiligen, zomerdeel), inclusief het feest van *Dedicatio ecclesiae* (kerkwijding),
Commune sanctorum (het gemeenschappelijke van de heiligen).

Hs. 486 (latere samenvoeging):

(*pars aestivalis*.)

Proprium de tempore aestivalis,
Commune sanctorum tempore paschali,
Proprium de sanctis aestivalis, inclusief feest van *Dedicatio ecclesiae*,

(*pars hiemalis*.)

Proprium de tempore hiemalis,
Proprium de sanctis hiemalis,

Commune sanctorum.

Eén van de manieren waarop je in een middeleeuws handschrift structuur kunt ontdekken is te kijken naar de grotere, versierde letters, die het begin van een nieuw of belangrijk onderdeel markeren: de initialen.

Alle onderscheiden hoofdonderdelen beginnen in alle onderzochte handschriften met een grote, tweeregelige initiaal. Het *proprium de sanctis aestivalis* heeft als enige in alle gevallen geen grote initiaal, een bewijs dat dit onderdeel beschouwd werd als één geheel met het voorafgaande *commune sanctorum tempore paschalis*, dat wel een grote initiaal krijgt. In tegenstelling tot wat de volgorde doet vermoeden, is het *commune* hier een onderdeel van het *proprium*, omdat de gemeenschappelijke teksten in de paastijd (kunnen) afwijken van die in de rest van het liturgisch jaar en dus eigen zijn aan de paastijd.

Eénregelige lombarden [zie afbeelding 9], de meest bekende ‘hoofdletters’ uit de late middeleeuwen, ontstaan uit een samengaan van Romeinse kapitale en unciale lettervormen, geven het begin aan van elk individueel gezang of van een reeks van bij elkaar horende gezangen. Zij hebben dus geen liturgisch-hiërarchische functie. Daarnaast zien we grotere of meer gedecoreerde initialen die de belangrijkste feesten markeren. De onderzochte handschriften hebben niet allemaal bij dezelfde feesten een dergelijke initiaal en ook de grootte van de initialen kan verschillen.

Cadellletters [zie afbeelding 10], dat zijn met de normale brede pen in zwarte inkt geschreven, vaak wat uitgerekte hoofdletters, hebben een neven- of onderschikkende functie. Zo krijgt de eerste antifoon van een reeks van bij elkaar horende psalmantifonen een lombarde, terwijl de volgende met een cadel gemarkeerd worden. Evenzo krijgt het ondergeschikte vers bij een responsorium een cadel, terwijl het responsorium zelf aanvangt met een lombarde.

[onderschriften bij de afbeeldingen]

1. De gebouwen van 'Nieuw Soeterbeeck' te Deursen.
2. Een voorbeeld van kenmerkend penwerk. In dit geval in hs. 448, p. 1.
3. Metalen pootjes onder aan de platten van hs. 448.
4. Pagina 94 uit hs. 448, geproduceerd in het Gregorius Fraterhuis in Den Bosch. Merk de 18de-eeuwse aanvullingen op.
5. Amateuristisch vervaardigde 'boomstam-initialen' uit hs. 486, ff. 33v-34r.
6. Schema van stichtingen en fusies van kloosters binnen het Kapittel van Venlo waarvan boeken uiteindelijk bij O.L.V. van Soeterbeeck terecht gekomen zouden kunnen zijn.
7. Eigendomsaantekening van hs. 452, f. 1v.
8. Het begin van het feest van Kerkwijding (*In Dedicatione Ecclesiae*) in hs. 452, f.209r: '*Terribilis est locus iste...*': 'Ontzagwekkend is deze plaats...'
9. Een voorbeeld van éénregelige lombarden. Hs. 486, f. 1r.
10. Een voorbeeld van cadellethers. Hs. 486, f. 166r.

[Kleine beschrijving van de auteur]

Drs. Christian van Zitteren is kerkhistoricus. Hij studeerde in 2006 cum laude af op een onderzoek naar de antiphonaria van Soeterbeeck bij de toenmalige Nijmeegse kerkhistoricus prof. dr. Peter Nissen en codicoloog dr. Hans Kienhorst.

Hij is werkzaam als geestelijk verzorger voor de Stichting Samenwerkende Woon- en Zorgvoorzieningen voor Gehandicapten (SWZ). Daarnaast heeft hij een praktijk in pastorale en rituele begeleiding.

¹ Zie Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006), 171.

² Zie Th. Mertens, 'Lezen met de pen. Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuws geestelijk proza', in F.P. van Oostrom en Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*. (Hilversum 1989), 187-200. Hier 187.

³ De volledige studie is te raadplegen op internet: <http://www.ceremonie.nu/scriptie>.

⁴ Zie over Soeterbeeck o.m. Harry Tummers (red.), *Priorij Soeterbeeck te Deursen* (Nijmegen 2000); R.Th.M. van Dijk (red.), *Het klooster Soeterbeeck te Deursen 1732-1982* (Tilburg 1982); A.M. Frenken, 'Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeeck', in *Bossche Bijdragen* 11 (1931-1932) 174-301.

⁵ Zie over het Kapittel van Venlo voornamelijk R.Th.M. van Dijk, 'Het religieus klimaat waarin Soeterbeeck ontstond', in Vand Dijk (red.), *Soeterbeeck 1732-1982*, 1-30.

⁶ Zie voor deze geschiedenis L.C.B.M. van Liebergen (red.), *Waer een paradis. Kloosterleven in Brabant na de reformatie* (Uden 1987).

⁷ Zie voor deze handschriften Hans Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeeck* (Rotterdam 2005); Rudolf Th.M. van Dijk, 'Handschriften in de oude bibliotheek van de priorij Soeterbeeck', in Tummers (red.), *Soeterbeeck*, 55-78.

⁸ Deze observaties zijn gedaan door de kenner van Brabants penwerk Richard de Beer. Vgl. het door hem geschreven hoofdstuk 'De verluchting van de Soeterbeeckse handschriften' in Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud*.

⁹ Dit watermerkenonderzoek is verricht door Marjolein van Hertten aan de Radboud Universiteit in 2004/2005.